

TARTU POTTSEPA JOHANN REHNI TÖÖKOJA (UMBES 1684–1708) TOODANG¹

Andres Tvauri
Romeo Metsallik

SISSEJUHATUS

Eesti kesk- ja uusaja linnade, linnuste ja külade kultuurkihis on savinõukillud kõige arvukam leiuliik. Linnade 16.–18. sajandi arheoloogilise keraamika hulgas moodustab valdava enamuse pliiglasuuriga punasavikeraamika. Sellest hoolimata on punasavikeraamika Eestis kahetsusväärsetl vähe uurijate tähelepanu pälvinud. Seni esimene ja viimane põhjalik uurimus, milles ka punasavikeraamikat käsitletakse, ilmus 1969. aastal Baselis Konrad Straussi sulest. See mahukas monograafia rajanes tema poolt enne Teist maailmasõda ja sõja ajal Eesti ja Läti muuseumidest ja arhiividest kogutud materjalil. Põhjalikumalt on Eestis uuritud 15.–17. sajandi ahjukahleid ja nende valmistustehnoloogiat (nt Vunk 1996; 2000).

Pliiglasuuriga kaetud punaseid savinõusid valmistati kogu Läänemere piirkonnas. See teeb nende päritolu määramise raskeks, sest Liivimaale toodi ka mujal tehtud sööginõusid, mis sageli ei erinevad kohalike meistrite toodangust. Sarnane valmistusviis tulenes sellest, et enamik Liivimaale sisserännanud pottseppadest pärines Läänemere-äärsest saksakeelsest kultuuriruumist (Russow 2005). Küsimus, mille põhjal täpsemalt ajandada 16.–18. sajandi punasavikeraamikat ning kuidas eristada importi kohalikust keraamikast, on uurijaid vaevanud aastakümneid. Parim viis pottsepatoodete päritolu kindlaks teha on tuvastada nende valmistuskoht ja uurida seal esi-

---

¹ Käesolev artikkel on täiendatud eestikeelne versioon ajakirjas *Eesti Arheoloogiaajakiri*. *Estonian Journal of Archaeology* avaldatud artiklist (Tvauri, Metsallik 2006). Autorid tänavad Erki Russowit ja Kalev Jaagot artikli valmimisel osutatud abi eest.

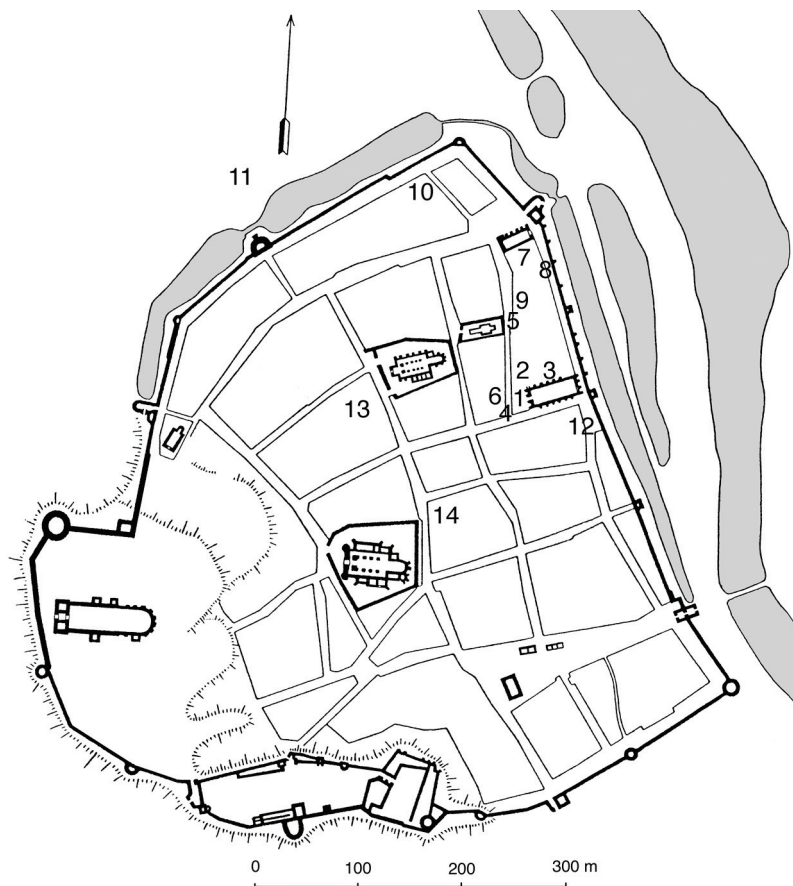
nevaid valmistusjääke. Seni on Eestis uuritud ja publitseeritud vaid Viljandis 13. sajandil tegutsenud pottsepa töökoja jäänuseid (Tvauri 1999; 2000; 2001).

Eesti punasavikeraamika päritolu ja ajandamise küsimustele anavad osalise vastuse Tartust Magasini tänava äärest leitud 17. sajandi lõpu ja 18. sajandi alguse pottsepatöökoja valmistuspraak ja kahlimatriitsid. Pottsepatöökoja olemasolu seal (joonis 1) oli teada juba aastast 1909, mil baltisaksa ajalooarrastaja Richard Otto korraldas keskaegse dominiiklaste kloostril alal kaevamised ning sai pottsepatöökojale viitavat leiumaterjali (Otto 1911). Seda leidu esitles R. Otto avaldatule tuginedes ka K. Strauss oma monograafias (1969: 149–150). 1993. aastast alates Magasini tänava piirkonnast ja mujalt Tartust saadud uued arheoloogilised leiud on andnud aga rohkesti lisamaterjali, mis on aluseks ka käesolevale artiklile. Tegemist on publitseerimist vääriva leiuga, sest seni pole mujalt Eestist varauusaegset pottsepapraaki teada.

ARHEOLOOGILISED UURINGUD TARTU USPENSKI KIRIKU KRUNDIL 1909. AASTAL

Richard Otto korraldas 1909. aasta suvel kaevamised Tartu Uspenski apostliku õigeusu kiriku krundil seal varem paiknenud dominiiklaste kloostril Maarja-Magdaleena kiriku asukoha täpsustamiseks. Selleks tegi ta šurfe Uspenski kiriku ette, kunagise kloostril kiriku lääneküljele. Umbes 1,2 m sügavusel maapinnast paljastusid maakivist hoonete müürid, mille vahelt leiti muuhulgas heakvaliteedilise pottsepasavi tagavara ning suur hulk savinõukilde (Otto 1911: 138–141). Kõige tähelepanuväärsemaks leiuks oli aga ratsaniku kujutisega ahjukahlite valmistamisel kasutatud matriits (joonis 2). Punasavist matriitsi tagaküljel on kiri: JOHAN REHN anno 1684 FR BN d. 3. Majus.

R. Otto kaevamiste leiumaterjal on enamjaolt kaduma läinud. Osa leidudest jõudis Õpetatud Eesti Seltsi kogudesse, kust need 1940. aastal anti Eesti Rahva Muuseumi. Kahjuks puudub muuseumis nende esemete päritolu kohta teave. Vaid ülalkirjeldatud kahlimatriits (ERM D 19: 531) on juba R. Otto poolt avaldatu põhjal kindlalt ära tuntav. Osa leide sattus ka Tartu Linnaarhiivi, kus K. Strauss Teise maailmasõja ajal muuhulgas üht peaaegu tervena säilinud graa-

Joonis 1. Tartu linnamüüri ümbritsetud ala 18. sajandi alguses.

1–3 kaevandid Johann Rehni töökoja alal; 4–14 töökojast pärit valmistuspraagi leiud väljastpoolt töökoja ala. 1 – R. Otto 1909. aasta kaevandite asukoht; 2 – 1993. aasta leiu asukoht; 3 – kaevand Uspenski kirikus; 4 – Magasini ja Munga tn ristmik; 5 – Magasini tänava keskosa; 6 – Rütli tn 15 hoov; 7 – Lai tn 37 hoov; 8 – Magasini tn 5 hoov; 9 – Magasini tn 3 hoone lõunakül; 10 – Tartu Ülikooli Botaanikaaed; 11 – Kroonuaia tn 31 hoov; 12 – Kompanii tn 10 hoone esine; 13 – Jaani tn 8 hoov; 14 – Ülikooli tn 17 hoov.

Joonis 2. Tartust Uspenski kiriku krundilt 1909. aastal leitud ahjukahli savist matriits (ERM D 19: 531). Esi- ja tagakülg. Eseme kõrgus on 21 cm. Foto ERM.

Joonis 3. Eesti Rahva Muuseumi kogudes olev graapen (ERM D 93: 43), mis tõenäoliselt on leitud 1909. aastal Tartu Uspenski kiriku krundilt. Nõu kõrgus on 19,6 cm, suuava läbimõõt 17 cm. Foto ERM.

penit (joonis 3) nägi. Selle eseme foto avaldas ta oma monograafias mainides – ilmselt kohapealt saadud andmetele tuginedes –, et see pärineb ”Tartu pottsepajäätmete leiust” (Strauss 1969: tahvel 17: 1). Nii eseme välimus kui ka leiukontekst viitavad sellele, et tegemist on ühe R. Otto kaevamistel saadud leiuga. Pärast Teist maailmasõda anti graapen üle Eesti NSV Riiklikku Etnograafiamuuseumi (nüüd Eesti Rahva Muuseum, ERM D 93: 43). Samasse leiukogusse kuulub lisaks muudele savinõukatetele ka kolmjalgnõu tõstenäsa (ERM D 19: 659), mis võib samuti olla pärit R. Otto kaevamisleidude hulgast.

KIRJALIKE ALLIKATE ANDMED

Juba R. Otto tuvastas, et kahlimatriitsil esinev nimi Johan Rehn kuulub pottseppmeistrile, keda on mainitud kirjalikes allikates. 1707. aastal mainitakse teda ühena Tartu nelja pottseppmeistri hulgas, kusjuures oli ta juba nii vana, et ei suutnud enam töötada (Pii-

rimäe 1983: 69). 1708. aastal Vene tsaari Peeter I käsul Venemaale Vologdasse küüditatud Tartu saksa kodanike nimekirjas leidub ka pottsepp Johann Rehn (või Rein), kes 1711. aastal sealsamas 71 aasta vanuselt suri (EAA 1674-2-374). Lisaks leidub 1734. aasta Tartu revisjoniraamatus märges: "... sellel platsil, mis mungakiriku juurde kuulub, on viimasel Rootsi ajal pottsepp Johann Rein elanud" (Otto 1911: 141 ja seal viidatud allikad).

Seega võib öelda, et Johann Rehni töökoda paiknes Tartus praeguse Uspenski kiriku krundil, keskaegse dominiiklaste kloostriruumides kindlasti enne aastat 1708. Tema tegevuse algust siin on raske hinnata – seni pole kirjalikest allikatest selle kohta teateid leitud. Aastaarv 1684 kahlimatriitsil näitab, et Johann Rehn sellal juba pottsepana tegutses. Ta oli siis umbes 44-aastane. Tartu rae protokollides mainitakse teda esimest korda 29. oktoobril 1684 (EAA 995-1-267).

HILISEMAD ARHEOLOOGILISED UURINGUD TARTU USPENSKI KIRIKU KRUNDIL

1993. aasta kaablitrassi kaevand

Esimesed arheoloogilised uuringud pärast 1909. aastat tehti vaadeldava pottsepatöökoja piirkonnas 1993. aasta detsembris, mil Romeo Metsalliku juhendamisel toimus arheoloogiline järelevalve kaabli paigaldamisel. Kaablitrass kulges Magasini tänavast ida pool, Uspenski kiriku preestrimaja (Magasini 1) fassaadiga samas suunas, sellest 7 m lõuna pool (joonis 4). Uspenski kiriku Magasini tänaväärse piirdeaia joonest ida poole kuni 2 m pikkusel alal läbis 50 cm laiune ja 70 cm sügav kaevis keraamikakildude kihi, mis algas juba 36 cm allpool maapinda.

Üles võeti kokku 477 keraamilise toote kildu (TM A 149).² Neist 425 ehk põhiline osa pärineb punasavikeraamilistest nõudest. Lisaks leiti 12 nõukaane katket, 19 ahjupoti ja 14 ahjukahli katket. Neile lisanduvad üks punasavist kahlimatriits, kaks keraamilise sõela katket, kaks katusekivi tükki ning mõned identifitseerimatud keraamikakillud. Kaevamiste käigus võeti üles vaid osa keraamikajäätmetest – kildude lasu jätkus ka kaevis külgedel ja ulatus põhjast sügavamale.

² Alanumbreid pole leiule veel antud.

Joonis 4. Vaade alale, kus Johann Rehni pottsepatöökoda paiknes. Tagaplaanil on näha Uspenski kirik, vasakul kiriku preestrimaja, mille tänava-poolse nurga juures, esiplaanil olevalt alalt leiti 1993. aastal pottsepatöökoha tootmispraaki.

Leitu näol on kindlasti tegemist keraamiliste toodete põletamise käigus tekkinud praagiga. Selle tõestuseks on paljud üle põlenud, lausa klinkerdunud killud. Kildudel esineb rohkesti glasuuridefekte, näiteks mustaks kõrbenud või mullitavat glasuuri. Kindlalt on põletusahjus purunenud nõud, millel glasuur on valgunud murde pinnale. On ka kilde, millelt on glasuur savis leidunud sobimatute lisandite tõttu tükati lahti tulnud. Kirjeldatavatel kildudel puuduvad jäljed nõude kasutamisest. Et nõud on purunenud just pottsepaahjus, näitab tõsiasi, et näiteks 97st leitud graapeni ehk kolmjalgnõu jalast on 88 nõu seina küljest piki liitepinda lahti tulnud. Kasutuskontekstis purunenud graapenitel on jalg tavaliselt jäänud kokku nõu küljeosaga. Lisaks on kogu leiu kogum valmistusviisilt ja välimuselt väga ühtne.

Leitud valmistuspraagi suurest hulgast hoolimata näib, et leiu koht polnud kildude esmane ladestuspaik. Nimelt sobisid leitud

kildudest vaid üksikud omavahel kokku ja nendegi puhul võib olla võimalik, et killud purunesid väiksemateks katketeks alles leiukohal või väljakaevamiste käigus. Näib, et keraamikalasu oli sellele kohale sattunud seoses Uspenski kiriku alal 18. sajandil toimunud ehitustega mullatöödega. Nimelt oli keraamikajäätmete hulgas ka šlakki ja inimese selgrootüli. Viimane pärineb ilmselt mõnest dominiiklaste kloostri kiriku aegsest matusest. 7 m keraamikajäätmete leiust ida pool leiti kaablitrassist 50 cm sügavuselt 1704. aasta Tartu piiramise aegne malmist õõskuuli kild ja ilmselt dominiiklaste kloostri võlvidest pärit keskaegne roidetellis.

2005. aasta uuringud Uspenski kirikus

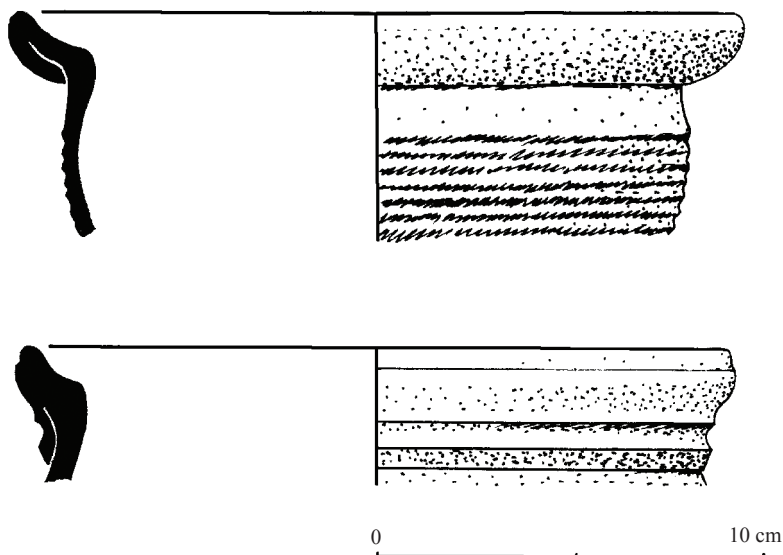
2005. aastal toimusid Andres Tvauri juhendamisel arheoloogilised uuringud ka praeguse Uspenski apostliku õigeusu kiriku (Magasini tn 1a) alal. Tööde käigus eemaldati kogu kiriku alal umbes 70 cm paksune kiht põrandaalust täidet ning rajati 5,7 × 2,4 m suurune kaevand sel kohal varem olnud dominiiklaste kloostri Maarja-Magdaleena kiriku asukoha täpsustamiseks (Tvauri 2005b). Ka siin leiti 18. sajandi täitekihtidest mõned keraamikavalmistusprika liigitatavad killud (nt TM A 140: 11).

JOHANN REHNI TÖÖKOJA KERAAMIKAVALMISTUSPRAAK MUJALT TARTU VANALINNA ALALT

1993. aasta kaevamistel saadud keraamika valmistuspraad annab ülevaate Johann Rehni töökoja toodangust. Selle põhjal võib otsida samast pärit praaki ka mujalt Tartu vanalinnast kogutud arheoloogilise leiumaterjali hulgast. Ilmneb, et valmistusjäätmeid, mis tõenäoliselt pärinevad vaadeldavast töökojast, leidub Tartu kultuurkihis kaugemal kui töökoja vahetu ümbrus (vt joonis 1).

Arheoloogilist järelevalvet **Magasini tänaval** korraldas Andres Tvauri 2005. aasta suvel seoses piki tänavat kulgevate vee- ja kanalisatsioonitrasside renoveerimisega. Selle käigus rajati keskmiselt 2,5 m sügav kaevis kogu tänava pikkuses Munga tänavast kuni Laia tänavani (Tvauri 2005a). Pottsepatöökoja praaki nagu muidki leide esines kuni kaevise põhjani jätkunud, enamasti 18. sajandil kokku kantud täitekihis ebaühtlaselt. Munga ja Magasini tänava ristmiku all tuli tänavaalusest rususest täitekihist välja kuni 10 cm paksune

Joonis 5. Magasini ja Munga tänava ristmikult koos pottsepasavi kihiga leitud praaksavinõude rekonstruktsioone (TM A 145: 6, 49).

kiht puhast pottsepasavi.³ Vahetult savikihi pealt tuli välja punasavikeraamiliste nõude kilde, mida võib pidada valmistuspraagiks (joonised 5 ja 6: 1). Lisaks leiti siit veel nelja ahjupoti (joonis 6: 2) katkeid, mis pärinesid põletuse käigus riknenud nõudest. Alates mainitud leiukogumist kuni Magasini tn 3 hooneni kanalisatsioonitrassi kaevisest keraamikat ei leitud. Magasini tn 3 hoone esiselt alalt tuli kultuurkihist välja taas suurem kogus punasavikeraamiliste nõude, ahjupottide ja ahjukahlite kilde, millest osa (nt TM A 145: 36, 40, 49, 64, 74, 79, 85) on valmistuspraak.

Kaevamised **Rüütli tn 15 hoovil** toimusid 1996. aastal Peeter Piiritza juhendamisel. Uuritud ala paikneb Uspenski kiriku krundi vahetus läheduses Magasini tänava lääneküljel. Seepärast on ka ootuspärane, et Johann Rehni töökoja alalt pärit praaki leidub siin rohkem kui kusagil mujal väljaspool Uspenski kiriku krundi paik-

³ Leitud saviga keraamik Kristel Külljastineni poolt 2005. aasta detsembris tehtud põletuskatsed näitavad, et tegemist on punaseks põleva saviga, mis vastab Johann Rehni töökoja toodete toorainele.

1

2

Joonis 6. Magasini ja Munga tänava ristmikult koos pottseпасavi kihiga leitud valmistuspraaki. 1 – savinõu servakild, millel on glasuur põlenud ja valgunud murdele (TM A 145: 6); 2 – ahjupoti katke (TM A 145: 2).

nevas arheoloogilises kaevandis. Rüütli tn 15 hoovi kultuurkihi pealmistest ladestustest on rohkesti välja tulnud pruuni glasuuriga ja iseloomuliku servaprofiliga pottide ja kolmjalgnõude katkeid, mis on üle põlenud ja ahjus lössi vajunud (nt TM A 92: 827, 1878, 2001, 3366). Ühel servakillul on helepruun glasuur valgunud murdele (TM A 92: 2550), mis on kindel valmistuspraagi tunnus. Lisaks leiti kolmjalgnõude tõstenäsaid (nt TM A 92: 2051, 2212) ja jalgu (nt TM A 92: 3139, 3369), mis kasutusjälgede puudumise põhjal otsustades pärinevad samuti valmistuse käigus purunenud nõudest. Iseloomulikuks valmistuspraagiks on glasuurimata graapeni servakillud (TM A 92: 1712, 2018). Tõenäoliselt on valmistuspraak ka angoobmaalinguga liudade katked, millel on glasuur angoobmaalingu pealt maha koorunud (nt joonis 7; TM A 92: 1882). Lisaks leidub juba 1993. aasta leiust tuttavate nõukaante katkeid, millest vähemalt üks (TM A 92: 3384) on tugevalt üle põlenud. Rüütli tn 15 hoovi leiumaterjali hulgas on ka mitmeid põletuse käigus purunenud või selgelt üle põlenud tumepruuni glasuuriga plaatkahleid (nt TM A 92: 423, 2145, 3452, 3455), neist mõnel on glasuuriga kaetud vaid osa pealispinnast (TM A 92: 2257/1).

Joonis 7. Tartust Rüütli 15 õuelt leitud angoobmaalinguga liua katke (TM A 92: 2765), millel on glasuur angoobmaalingu kohalt lahti tulnud.

1966. aastal rajati Uspenski kirikust umbes 100 m põhja pool Magasini tänava idaküljel **Lai tn 37 hoovis** Vilma Trummali juhendamisel 80 m² suurune kaevand (Trummal 1970). Sealt leiti 1,6–1,7 m allpool maapinda munakividest sillutis, milles oli 1704. aasta piiramise ajal Vene vägede poolt linna lastud malmist kahurikuulide poolt tekitatud auke koos pommikildudega (Trummal 1970: 9). Sillutise peal olevas rusukihis leidis rohkesti punasavinõude ja kahlite katkeid. Viimaste hulgas olevate iseloomuliku servaprofiiliga ja klinkerdunud kildude näol (nt TM A 18: 25/3, 25/5) on kindlasti tegemist Johann Rehni töökojast pärit valmistuspraagiga. Samast hoovist pärineb ka üks üle põlenud glasuurita plaatkahli kild, mis leiti 1961. aastal mullatööde käigus (TM 314 / Aj 142: 30).

1996. aastal tehti Romeo Metsalliku ja Udo Tiirmaa juhendamisel keskaegse linnamüüri äärde, **Magasini tn 5** hoonest ida poole proovišurf. Muu leiuvainese hulgas saadi sealt katkend reljeefse taimornamendiga lamekahlist (Tiirmaa, Metsallik 1996: foto 18), mis glasuurivigade põhjal otsustades on valmistuspraak.

2005. aastal toimusid Andres Tvauri juhendamisel kaevamised **Magasini tn 3** hoone lõunaküljel (Tvauri 2006). Selle käigus leiti kultuurikihi pealmise osa moodustanud täitekihist mitmeid Johann Rehni töökoja toodangule iseloomulike punasavist kolmjalgnõude kilde (TM A 157: 2, 3), mis võib kasutusjälgede puudumise põhjal oletades olla valmistuspraak.

Suhteliselt palju Johann Rehni töökojast pärit valmistuspraaki on leitud linnamüüri piiratud ala kirdenurgas Laia tänava põhjaküljel paikneva **Tartu Ülikooli Botaanikaiaia alal** toimunud arheoloogiliste kaevamiste käigus. Botaanikaiaia alal 1988. aastal Vilma Trummali juhendamisel toimunud kaevamiste leiumaterjali hulgas on mitu vaieldamatult valmistuspraagiks liigitatavat nõukildu (TM A 43: 211/7, 342/1), millel tumepruun glasuur on valgunud nõu murdele. Lisaks on kilde taimornamendiga plaatkahlitest (nt TM A 43: 236/1), mis on glasuurita ja klinkerdunud. Ka Botaanikaiaia alal 1990. aastal Kalle Lange juhendamisel tehtud arheoloogiliste kaevamiste käigus leiti Johann Rehni töökojale iseloomulikku valmistuspraaki. See pärineb nii nõudest (nt TM A 53: 234), ahjukahlitest (nt TM A 53: 125, 350, 531) kui ka ahjupottidest (nt TM A 53: 280, 281). Kõige iseloomulikuma valmistuspraagina võib mainida liigses kuumuses täiesti punsunud ja keramsiidiks muutunud graapeni

töstenäsaga küljekatket (TM A 53: 538). Mainitud leiud on kõik saadud kaevandite pealmistest, enamasti segatud täitekihtidest. Botaanikaia kaevandid paiknevad Johann Rehni pottsepatöökojast 200 m kaugusel põhjaloode pool.

Johann Rehni töökojast kõige kaugem teadaolev valmistuspraagi leiukoht on **Kroonuaia tn 31 hoov**, mis paikneb väljaspool kesk-aegse linnamüüri piiratud ala. Tegemist on pruuni glasuuriga plaatkahi katkega (TM 727: 5), mis selgesti on üle põlenud. See oli tulnud välja mullatööde käigus 1965. aastal ning Tartu Linna muuseumisse tõi selle Vilma Trummal. Kahlikatke leiukoht asetseb Uspenski kiriku krundist ligikaudu 300 m loode pool.

Johann Rehni töökojast pärinevat valmistuspraaki on leitud ka tema töökoja alast lõuna poolt. **Kompanii tn 10 hoone ees** tänaval kanalisatsioonitrassi renoveerimisel toimunud arheoloogilise järelevalve käigus leidis Andres Tvauri rususest täitekihist vähemalt ühe savinõukillu (TÜ 1138: 25), mida võib pidada valmistuspraagiks. Tegemist on pruunikasroheline glasuuriga kaetud graapeni servaga, mille on teise nõu serv ahjus lössi vajutanud.

2003. aastal toimusid Andres Tvauri juhendamisel arheoloogilised uuringud **Jaani tn 8 hoovil**. Kaevamiste käigus leiti kõige pealmisest, maapinnast kuni 1 m sügavusele ulatunud kultuurkihi osast muuhulgas ka ahjus lössi vajunud ja üle põlenud graapeni servatükk (TM A 150: 10), mida nii servaprofiili kui ka glasuuri põhjal võib pidada pärinevaks Johann Rehni töökojast. Tegemist on seni kõige läänepoolsema vaadeldava pottsepatöökoja valmistuspraagi leiuga Tartust, paiknedes Uspenski kirikust linnulennul umbes 150 m lääne pool.

1998. aastal toimusid **Ülikooli tn 17 õuel** arheoloogilised uuringud Peeter Piiritsa juhendamisel. Kaevamiste käigus leiti 18. sajandil lammutatud keskaegse tellishoone müüride jäänused (Piirits 1998). Müüre ümbritsenud lammutus- ja täitekihtides leidis mitmeid taimornamendiga ja tumepruuni glasuuriga plaatkahlite tükke, millel on valmistuspraagi tunnused ning mis vastavad kujunduselt ja teostuselt Johann Rehni töökoja toodangule (nt TM A 105: 249, 259, 276, 313). Tegemist on autoritele seni teada olevatest käsitletava töökoja valmistuspraagi leiukohtadest kõige lõunapoolsemaga, mis paikneb Uspenski kiriku krundist umbes 150 m loode pool.

KAHLIMATRIITSID

Johann Rehni pottsepatöökojaga seotud kahlimatriitse on leitud vähemalt kaks. Neist esimese (joonis 2) leidis oma kaevamiste käigus juba Richard Otto 1909. aastal. Käesolevas artiklis on seda matriitsi eelpool juba mainitud, kuid kuna tegemist on väga olulise leiuga, peatume sel siinkohal pikemalt.

21 cm kõrgusel ja 18,5 cm laiusel barokkstiilis lamekahli matriitsil on kujutatud pea kohale tõstetud kõvermõõga ja sulgedega ehitud kiivriga ratsanik. Leiu teeb erakordseks, et tegemist on täiesti terve matriitsiga ning lisaks leidub selle tagaküljel tekst: JOHAN REHN anno 1684 FR BN d. 3. Majus. Ratsaniku motiiviga kahlid näivad olevat Läänemere piirkonnas üpris haruldased. Lähimaks autoritele seni teada vasteks on Lätist Dobeles linnuselt ratsaniku kujutisega 17. sajandi kahhel, kus karüatiidide ja inglitega arhitektuursesse raamistusse paigutatud mõõka vibutava ratsaniku all on kartussile paigutatud kiri NINVS (Ose 1996: 73; joonis 63). Ninus on Kreeka mütoloožiast tuntud Assüüria kuningas ja Niineve asutajaks peetud valitseja. Kuigi Tartu kahlimatriits erineb Dobeles linnuse vastest nii professionaalsema teostuse kui kujunduse poolest (arhitektuurne raamistus ja ehisraam puuduvad), võib oletada, et ka Johann Rehni kahlimatriits on tehtud Ninuse kujutisega kahli valmistamiseks. Sellele võib viidata ratsaniku „idamaine” kõvermõõk. Samas ei saa välistada, et ratsanik matriitsil kujutab Julius Caesarit, Aleksander Suurt või Pärsia kuningas Kүүros II Suurt. Kõiki neid valitsejaid on Saksa kultuurialal 17. sajandi ahjukahlitel ratsanikuna kujutatud (vt Pospieszna 2004; http://www.furnologia.de/furnologia/Bibliothek/bibliothek_weltreich/bibliothek_weltreiche_galerie.htm).

Kahli tagaküljel on pottsepp Johann Rehni nimi. Pole kindlalt teada, mida märgib matriitsil leiduv daatum 3. mai 1684, kuid kõige tõenäolisemalt on tegemist matriitsi valmistamise ajaga. Ebaselgeks jääb seni tähtede FR BN tähendus. Ühtegi selle matriitsiga valmistatud kahlit pole seni teada.

Teine, samuti põletatud savist matriits (joonis 8) leiti 1993. aastal Uspenski kiriku preestrimaja juurest kaablitrassist. Selle pikkus on 9,6 cm ja laius 6,7 cm. Matriitsil on näha kala negatiivkujutis. Arvestades matriitsi väikseid mõõtmeid, on sellega valmistatud ilmselt mõnda väiksemat kahli detaili. Vasteid valmis toodete näol pole ka

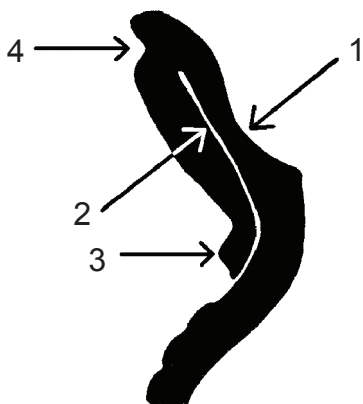
Joonis 8. Tartust 1993. aastal Uspenski kiriku preestrimaja eest keraamika-valmistuspraagi hulgast leitud kahlimatriits (TM A 149).

sellele matriitsile seni leitud. Kalamotiiv on kahlitel olnud üpris haruldane. Lähedasim autoritele teadaolev vaste kala motiiviga kahli näol on leitud Miri linnast tänapäeva Valgevene lääneosas ja pärineb 17. sajandist (Kravtsevitš 1988: 142, joonis 1: 2).

POTTSEPATÖÖKOJA TOODANG TOOTMISJÄÄTMETE JA MATRIITSIDE VALGUSEL

Graapenid

Johann Rehni töökoja toodangu iseloomustamiseks sobivad kõige paremini 1993. aastal Uspenski kiriku preestrimaja eest kaabli-kraavist kogutud praaktoodete killud. Enim leidub 1993. aasta leius graapenite katkeid. Graapenid olid Saksa kultuuriruumile omased kolme jala ning tõstenäsaga potid (vt joonis 3). Vähem on kirjelda-

Joonis 9. Johann Rehni töökoja toodangule omase savinõu servaprofiil.

- 1 – nõgus võriku sisekülge,
- 2 – nõu treimisel vastu võriku väliskülge maha keeratud ülaser,
- 3 – mahakeeratud osa tipust moodustub võriku ja õla vahele mõigas,
- 4 – madal vagu võriku ülaosas.

tud leius tõstenäsaga kolmjalgpannide katkeid. Jalgedeta potte on olnud seni Johann Rehni töökoja kontekstist leitud praaknõude hulgas vaid üksikuid.

1993. aasta keraamikapõletusjäätmete leius on nõude ülaserava kilde kokku 173 katket. Nende **servaprofiil** esindab ühte põhilist vormi. Selle tunnusteks on lopsakas profileering, mida iseloomustab vähemalt neli selget tunnust (joonised 9, 10, 11: 1, 2, 5).

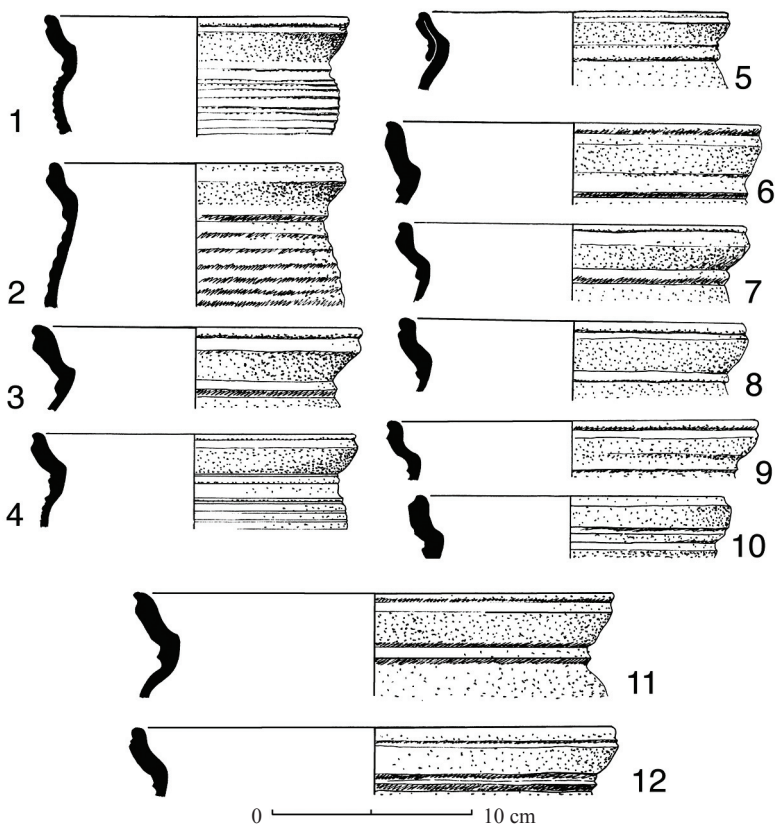
1. Nõgus võriku⁴ sisekülge.
2. Võriku moodustamisel on kasutatud võtet, kus nõu treimisel on nõu ülaser vastu võriku väliskülge maha keeratud. Nõnda võriku sisse moodustunud liitekoht on murdel sageli näha; harvadel juhtudel on võriku ülaosas jäänud tühik. See on olnud ka põhjuseks, miks osa nõude võrik on põletusel pikuti lõhenenud.
3. Mahakeeratud osa tipust moodustub võriku ja õla vahele mõigas. Mõika kuju vaheldub kolmnurgast poolkerani.
4. Sageli, kuid mitte alati on võriku ülaosas madal vagu.

Muid profiilikujusid leidis 1993. aasta valmistuspraagi leiu hulgas vaid kahe üksikeksemplari näol (joonis 11: 3, 4). Ka nendel nõudel on treimisel nõu ülaser vastu võriku väliskülge maha keeratud, kuid võrik pole nõgus ning puudub iseloomulik mõigas võriku ja õla vahel.

Punasavist graapenite eriti iseloomulikuks osaks on torujad **tõstenäsad**. Selliseid näsaside või nende katkeid leiti 1993. aastal Uspens-

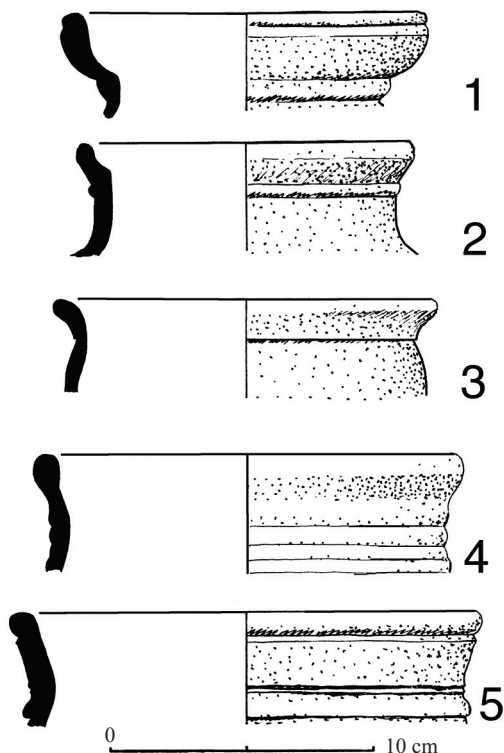
⁴ Nõu profileeritud ülaosa.

Joonis 10. Tartust 1993. aastal Uspenski kiriku preestrimaja eest keraamikavalmistuspraagi hulgast leitud savinõude (TM A 149) ülaosade rekonstruktsioone.

ki kiriku preestrimaja esisest kaablikraavist kokku 24. Need kuuluvad kahte tüüpi. Ühtedel on lai ja veidi lehterjas tugevdusvõruga suuosa (joonis 12: 1–4), teistel aga järk-järgult kitsenev profileeritud suuosa (joonis 12: 5–7). Kahjuks ei ole 1993. aasta leiu hulgas ühtki terviklikumat graapenit, kuid mõne tõstenäsa kinnitusnurga põhjal võib oletada, et lehterja suuosaga näsad kuulusid kolmjalgpannidele, aheneva suuosaga näsad on aga kolme jalaga pottide küljest (vrd joonis 3).

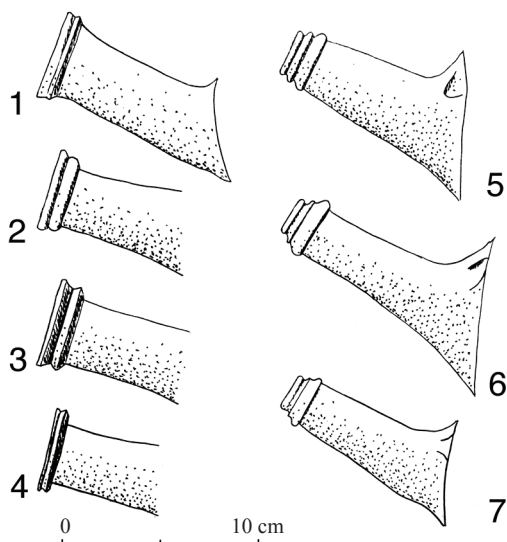

Joonis 11. Tartust 1993. aastal Uspenski kiriku preestrimaja eest keraamika-valmistuspraagi hulgast leitud unikaalse servaprofiliga savinõude (TM A 149) rekonstruktsioone.

Kolmjalgnõude **jalad** või nende tükid on leius esindatud arvukalt – kokku on neid 97. Tegemist on lihtsate kooniliste jalgadega (joonis 13), vaid ühel juhul on jalal sügav pikisoon (joonis 13: vasakpoolne jalg). Leitud graapenijalad on üpris sarnase pikkusega – ligikaudu 7,5 cm.

Lisaks tõstenäsadete, kõrvadele, jalgadele ja servakildudele on 1993. aasta leius veel 108 kildu, mis on pärit graapenite külje- või põhjapiirkonnast. Neil on vähe iseloomulikke tunnuseid. Enamasti on nõude glasuurimata välispinnal nõu treimisel tekitatud horisontaalsed vallid.

Kõik leitud graapenite killud pärinevad nõudest, mis olid siseküljelt **glasuuritud**. Tegemist on pliiglasuuriga, mille värvus vaheldub

Joonis 12. Tartust 1993. aastal Uspenski kiriku preestrimaja eest keraamika-valmistuspraagi hulgast leitud kolmjalgpannide (1–4) ja graapenite (5–7) tõstenäsasid (TM A 149).

Joonis 13. Tartust 1993. aastal Uspenski kiriku preestrimaja eest keraamika-valmistuspraagi hulgast leitud kolmjalgpannide jalgu (TM A 149).

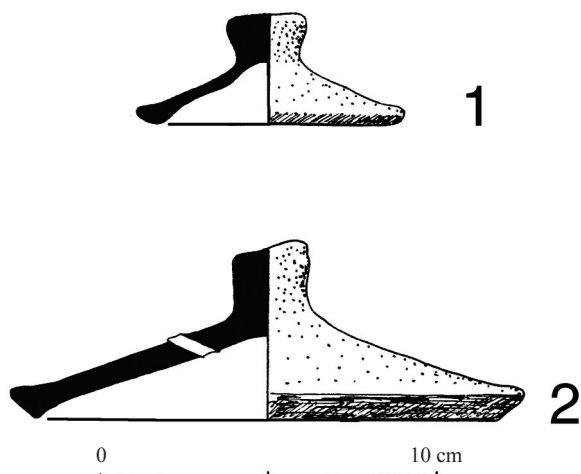
valdavalt kollakaspruunist tumepruunini. Pruun glasuur saadi pliiglasuurile rauaoksiide lisades (Strauss 1969: 14). Osal nõukildudel leiduv pruun glasuur on kergelt roheka varjundiga. Üks servakild pärineb aga nõust, mille glasuur on värvuselt samblaroheline. Rohelise tooni andis glasuurile lisatud vaskoksiid. Aga seegi rohelise glasuuriga kild esindab töökoja jäätmete hulgas kõige tavalisemat servaprofiili. Ka Rütli tn 15 õuelt leitud keraamikavalmistuspraagi hulgas on üks kild, millel tumeroheline glasuur on põletuse käigus kobrutama hakanud (TM A 92: 2681).

Nõukaaned

Vaadeldavas tootmisjäätmete leius on 12 kaane katket (joonis 14). Neist kaks on säilinud sedavõrd, et neist oli võimalik teha rekonstruktsioonjoonis (joonis 15). Nõukaante läbimõõt jääb vahemikku 8–15 cm. Kaantest suurimas on ka õhutusauk. Täpselt samasuguste nõukaante katkeid on saadud ka Rütli tn 15 õuelt (TM A 92: 1316, 2214).

Joonis 14. Tartust 1993. aastal Uspenski kiriku preestrimaja eest keraamikavalmistuspraagi hulgast leitud nõukaaned (TM A 149).

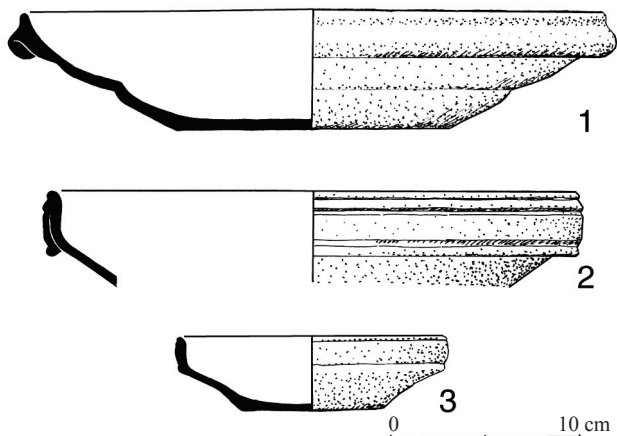
Joonis 15. Tartust 1993. aastal Uspenski kiriku preestrimaja eest keraamika-valmistuspraagi hulgast leitud nõukaante (TM A 149) rekonstruktsioone.

Kõik leitud kaaned on glasuurimata. Nõude glasuurimise põhjuseks oli eelkõige vajadus muuta nad vedelikukindlaks. Kaaned ei puutunud nõu vedela sisuga kokku ja seetõttu puudus nende glasuurimiseks ka otsene vajadus.

Angoobmaalingu ja pliiglasuuriga liuad ja kausid

1993. aastal leitud valmistusjätmete hulgas on 17 liua või kausi katket. Need pärinevad erineva suurusega (läbimõõt 14–31 cm) madalatest nõudest (joonis 16). Nõude servas on paksem tugevdusvõru, mis sarnaselt graapenite servale on tekitatud treimisel nõu ülaserava välisküljele maha keerates.

Kõik valmistusjätmeteks peetavad vaagnate ja kausside katked, mis leiti 1993. aastal, on kaunistatud mitmevärvilise angoobmaalinguga ning seejärel kaetud läbipaistva pliiglasuuriga. Angoobimisel kaeti kuiva põletamata nõu pind savi baasil valmistatud oksiide sisaldava värvainega, mis põles esmasel põletamisel eseme pinnale. Seejärel kanti maalingu peale nõu sisepinnale glasuurimass ning nõu põletati teist korda. Kausside dekoreerimisel on kasutatud valget, beeži ja tumepruuni angoobsavi. Põhilised kaunistusmotiivid on

Joonis 16. Tartust 1993. aastal Uspenski kiriku preestrimaja eest keraamika-
kavalmistusraagi hulgast leitud liudade ja kausside (TM A 149) rekonstruktsioonid.

Joonis 17. Tartust 1993. aastal Uspenski kiriku preestrimaja eest keraamika-
kavalmistusraagi hulgast angoobmaalinguga punasavist kausside ja liudade
katkeid (TM A 149).

spiraal- ja lainjad jooned (joonis 17). Ühel 1993. aastal leitud praaknõude hulgast saadud vaagnakillul on näha angoobiga maalitud tekstilõik „...dre...”. Samalaadse teostuse ja servaprofiliga liua katke (TM A 92: 4976), millel on säilinud tekstilõik „...der...”, leidub ka Rüütli tn 15 hoovi leidude hulgas. Ka selle kohta võib oletada, et see pärineb Johann Rehni töökojast.

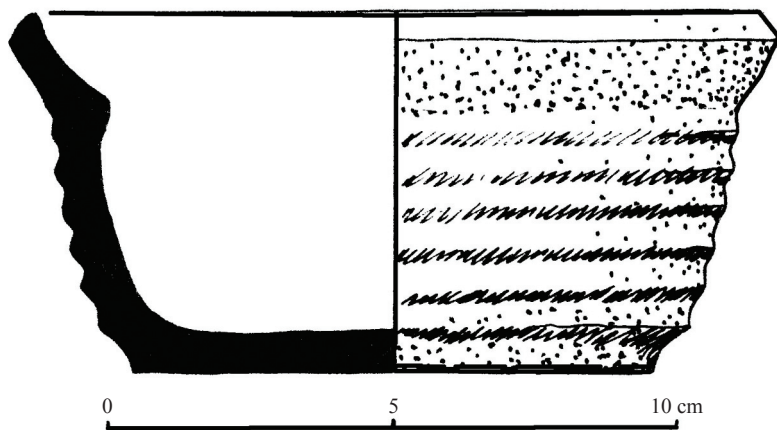
Sõelad

Huvitav leid 1993. aasta šurfi valmistuspraagi hulgas on kaks savist sõela katket (joonis 18). Sarnase, kuid kollase glasuuriga kaetud keraamilise sõela katke (TM A 145: 19) tuli välja ka Magasini tänava vee- ja kanalisatsioonitrassist segatud kihist Uspenski kiriku esiselt alalt.

Kirjeldatud katked pärinevad liiakujulisest sõelast. Selline terviklikult säilinud ese on leitud näiteks Riiast 17. sajandi leiukontekstist (Strauss 1969: tahvel 30: 2). Tegemist on lameda kahe sanga seestpoolt glasuuritud nõuga, mille põhjas on augud.

Joonis 18. Tartust 1993. aastal Uspenski kiriku preestrimaja eest keraamika-valmistuspraagi hulgast leitud keraamilise sõela katked (TM A 149).

Joonis 19. Tartust 1993. aastal Uspenski kiriku preestrimaja eest keraamika-valmistuspraagi hulgast leitud ümmarguse avaga ahjupoti (TM A 149) rekonstruktsioon.

Ahjupotid

1993. aasta kaablitrassi kaevisest leiti 19 ahjupoti katket. Servakildude põhjal otsustades on nende hulgas nii nelinurkse kui ka ümmarguse avaga ahjupotte (joonis 19). Viimaste suuava läbimõõt on 13 cm. Paar kildu pärinevad ahjupotist, mis on seest olnud kaetud kollase glasuuriga.

Ahjukahlid

Johann Rehni töökojaga kindlalt seostatavad praakkahlid on tu-mepruuni glasuuriga barokkstiilis plaat- või servakahlid. 1993. aasta keraamikajäätmete leius on üks peaaegu terve servakahhel (joonis 20: 1). Lisaks kuulub sellesse leidu kolm katket tugevasti üle põle-tatud plaatkahlitest, millest ühel (joonis 20: 2) glasuurimata katkel on kujutatud roos. Lisaks suuremale õiele on roosil mõned avane-mata kõrvalõied ning allpool on näha lehed. Ilmselt sama matriitsiga tehtud praakkahlite katkeid (TM A 43: 53: 110, 350, 531) on leitud ka Laia tänava põhjaküljelt Tartu Ülikooli Botaanikaiaia kaevandist. Väga sarnase kujunduse ja teostusega praakkahleid on leitud veel Rütüti tn 15 hoovi kultuurkihist (joonis 20: 3). Ka viimati nimetatud

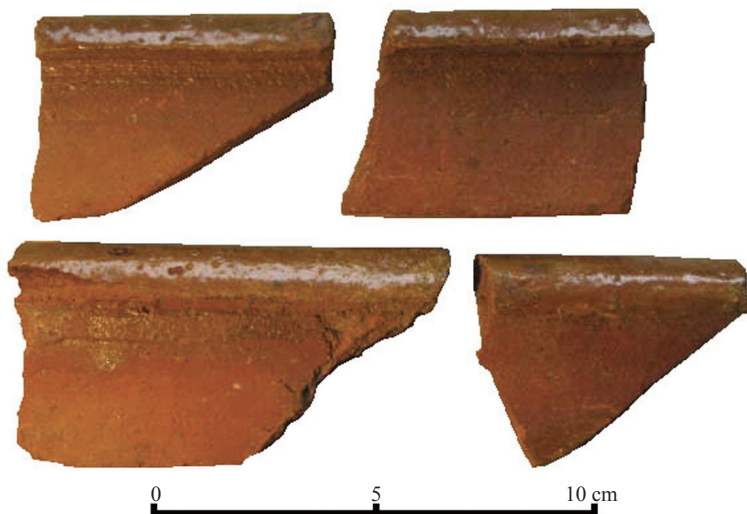
Joonis 20. Johann Rehni töökoja praakahjukahleid Tartust.

1 – 1993. aastal Uspenski kiriku preestrimaja eest keraamikavalmistuspanga hulgast leitud ahjukahhel (TM A 149), 2 – samast leitud glasuurimata ja üle põletatud taimornamendiga plaatkahli katke (TM A 149), 3 – Rüütli tn 15 õuelt leitud praakahjukahli katke (TM A 92: 2952).

praakkahlid on ilmselt pärit vaatlusalusest keraamikatöökojast. Vas-tav kahlitüüp on Tartu kultuurkihis tavaline leid. Ka mujal Eestis ja Läti alal on see motiiv 17. sajandi teisel poolel kahlite kaunistamisel üpris levinud (vt Strauss 1969: tahvel 69; Ose 1996: tahvlid V: 3, 4; VIII: 1, 2).

1993. aasta leius on neli katket kahhelahju simsitükkidest (joonis 21), mis pärinevad poolkerakujulise läbilõikega simsiribast, mille paksus on 2,5 cm. Need on kaetud munakollast värvi glasuuriga, mis põletuse käigus on ilmselgelt kahjustunud – hakanud mullitama. Huvitav on mainida, et täpselt samasugune, tõenäoliselt lausa samast praakpartiist pärit simsifragment on leitud 1993. aasta šurfist loode poolt Magasini tänavalt (TM A 145: 40). Samasuguse profi-liga, kuid pruuni glasuuriga praak simsihahhel on leitud ka Tartu Ülikooli Botaanikaiaia 1990. aasta kaevandist (TM A 53: 125).

1993. aasta leius on ka kaheksa kahli tagaküljel oleva nelinurkse kererandi katket. Üks kahlite põletamise käigus enim levinud äpar-dus näibki olevat see, et kererant tuli plaadi küljest lahti. Randita praakkahleid on ka näiteks Rütli tn 15 hoovilt saadud leidude hul-gas (nt TM A 92: 2952, 3823).

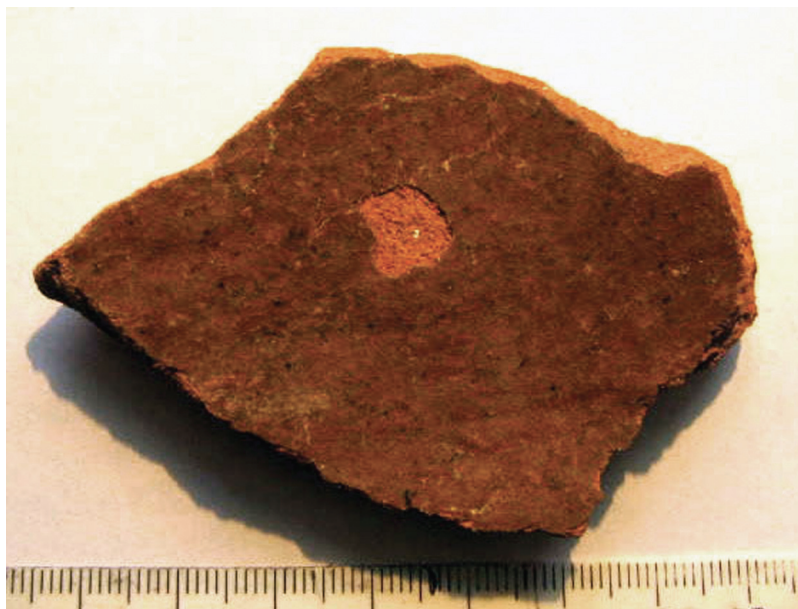
Joonis 21. Tartust 1993. aastal Uspenski kiriku preestrimaja eest keraamika-valmistuspraagi hulgast leitud simsitükkide katked (TM A 149).

TÄHELEPANEKUID VALMISTUSTEHNOLOOGIAST

Keraamiliste toodete kildudelt võib nii mõndagi välja lugeda nende valmistusprotsessi kohta. Tehnoloogilised võtted on sageli kõnekad, sest eri valmistustraditsioone esindavate meistrite töövõtetes on erinevusi, mille abil võib selgitada nõude päritolu.

Johann Rehni töökoja alalt leitud praaknõude savimass on põlenud enamasti helepunaseks. Üle põlenud ja klinkriks muutunud keraamika on omandanud tumehalli või punakaslilla värvitooni. Iseloomulikud üksikasjad on savimassis üpris sageli leiduvad väikesed lubjakivitükikesed, mis põletuse käigus paisudes on lõhkunud nõu pinna ja glasuuri (joonis 22).

Glasuuritud punasavikeraamika põletati tavaliselt kaks korda. Esmalt põletati glasuurita kahhel või nõu. Ka angoob kanti nõule juba enne esmast põletust. Korra põletatud tootele kanti seatinast

Joonis 22. Tartust 1993. aastal Uspenski kiriku preestrimaja eest keraamika-valmistuspraagi hulgast leitud savinõu küljetükk (TM A 149), millel näha, savimassis leidunud lubjakivitükikesese tekitatud glasuuridefekt.

saadud toorglasuur ja põletati see teist korda. Sellise tehnoloogia kohta on heaks tunnistuseks esmasel põletusel purunenud graapenite (TM A 92: 1712, 2018) ning sõela (joonis 18) katked. 1993. aastal Uspenski kiriku juurest kaablikraavist saadud praak on siiski tekkinud reeglina nõu teistkordsel põletamisel, sest see on juba glasuuriga kaetud või esineb kildudel glasuuritilkasid.

Nõudel leidub jälgi, mis on tekkinud ahjus üksteise külge kleepunud nõude lahti murdmisel. Selliseid jälgi leidub nii nõude põhjal (joonis 23), serval kui ka külgedel. Seega võib öelda, et nõud laoti sageli ahjus üksteise otsa. Otsustades glasuuri valgumise ja tilkumise suuna põhjal, olid nõud ahju laotud nii õiget kui ka tagurpidi. Sellele viitab ka asjaolu, et nõude välispindadel ja tõstenäsadel esineb glasuuritilkasid.

Joonis 23. Tartust Rütüti tn 15 õuelt leitud poti põhi (TM A 92: 423), millel on näha põletuse käigus selle külge kinni jäänud teise nõu ülaserva jälg.

1993. aasta leius on praaknõude ja ahjukahlite katkete hulgas ka kaks S-kujulise katusekivi klinkriks põlenud katket. Seni pole saadud leide, mis viitaksid katusekivide valmistamisele vaadeldavas töökojas. Seepärast võib pigem oletada, et katusekive või nende katkeid kasutati ahju pakkimisel – nõude üksteisest eraldamiseks.

Ühes ahjutäies põletati koos nii esmast kui teist põletust vajavaid nõusid. Hea tõend selle kohta on Ülikooli tn 15 hoovilt leitud ahjukahhel (joonis 24), mille taimornamendiga kaunistatud pealispind on glasuurita, kuid mille tagaküljele randi sisse on paksu kihina valgunud tumepruun glasuur. Samalaadne üle põlenud, glasuurimata pealispinnaga roosikujutisega plaatkahhel (TM A 53: 110), mille tagaküljel on paks kiht kõrbenud glasuuri, on leitud ka Tartu Ülikooli Botaanikaia alal 1990. aastal tehtud kaevamiste käigus.

Joonis 24. Tartust Rütli tn 15 õuelt leitud ahjukahli katke (TM A 92: 4395), millel on glasuur valgunud tagaküljele.

POTTSEPPMEISTER JOHANN REHNI TÖÖKOJA TOODANG OMA AJA KONTEKSTIS

Johann Rehni pottsepatöökoja valmistuspraak pakub huvitavat teavet selle meistri toodangu kohta. Hämmastav on töökojas valmistatud toodete lai sortiment. Seni on leitud kolme jala ja tõstenäsaga, punasavist pliiglasuuriga graapenite ja pannide, pottide, glasuuri-mata nõukaante, mitmevärviliste angoobmaalingu ja pliiglasuuriga kaetud liudade ja kausside, savist sõela, ahjupottide ja pruuni pliiglasuuriga plaatkahlite põletuse käigus riknenud eksemplare.

Kui suuremates keskustes (nt Lübeck) valmistasid savinõusid ja ahjukahleid eri meistrid (vt Mührenberg 2002), siis väiksemates kohtades pidid pottsepad äraelamiseks tootma laiemat sortimenti. Näiteks ka kesk- ja uusaegse Soome suurimas keskuses Turu linnas on Toomkiriku läheduses 16. sajandi lõpul või 17. sajandi algupoolel tegutsenud pottsepp valmistusjääkide põhjal otsustades teinud nii savinõusid kui ka ahjukahleid (Tulkki 2003: 45).

Näib, et Johann Rehni töökoda täitis oma tegutsemise ajal suurema osa Tartu linnaelanike vajadusest tavaliste pliiglasuuriga punaste graapenite ja pannide järele. Kogu 17. sajandi teise poole ja 18. sajandi alguse kihtides leiduv sedalaadi keraamika vastab täiesti vaadeldava töökoja alalt leitavale valmistuspraagile. Näiteks Rüütli tn 15 õuelt leitud keraamika hulgas on lisaks valmistuspraagile ka kasutuses olnud⁵ graapenite katkeid (nt TM A 92: 1759/1). Raekoja põhjaküljel paikneva 7. kvartali hoovialalt on leitud tõenäoliselt Johann Rehni töökojas valmistatud liud, millel on kristliku sisuga tekst (TM A 45: 2, 3). Johann Rehni töökojale iseloomuliku servaprofiiliga ja tumepruuni glasuuriga nõusid on leitud ka Lossi tn 3 hoone alalt (nt TM A 30: 88, 89, 93), Jaani tn 8 õuelt (TM A 150: 16) ning mujaltki. Liivimaa pottseppadel tuli kogu kesk- ja uusaja võistelda lääne poolt massiliselt sisse toodud importtoodanguga. Seega pole ime, et ka näiteks Tartust suuremas Tallinnas jätkus teenistust vaid mõnele pottseppmeistrile. Tallinnas jõuti pottseppade tsunfti asutamiseni alles 1643. aastal, kui meistreid oli juba neli (Kaplinski 1995: 107). Tartus on 1690. aastatest kirjalikke teateid veel kahe

⁵ Nõude kasutamisest on tõendiks kulumisjäljed nende põhjal või jalgadel ning toiduvalmistamisel tekkinud kõrbekiht nõudel.

pottseppmeistri kohta peale Johann Rehni (Strauss 1969: 152), pole aga teada, kas või millist keraamikat nad valmistasid.

Johann Rehni töökojas valmistatud punasavikeraamilistel kolmjalgnõudel, pottidel ja mitmevärvilise angoobmaalinguga liudadel oli lähedasi vasteid ka muude Eesti linnade 17. sajandi teise poole keraamikaleidude hulgas. Näiteks Tallinna Võllamäe eeslinna 17.–18. sajandi kultuurkihis leidub lähedasi vasteid Uspenski kiriku preestrimaja eest 1993. aastal leitud polükroomsetele angoobmaalinguga punasavist liudadele (nt AI 6011: 119). Ka Johann Rehni töökojas valmistatud graapenite ja pottide servaprofiil pole unikaalne – sellele väga lähedasi vasteid võib leida Tallinna (nt Toompealt Rahukohtu tn 5 krundilt; AI 6205: 21) ja Haapsalu (Lossiplats 2 kaevamised; HM 8241: 31) kultuurkihist. Johann Rehni töökojas valmistatud baroksed taimornamendiga kaunistatud ahjukahlid olid samuti 17. sajandi teisel poolel ja 18. sajandi algul kõikjal Lääne-meremaades levinud kujundusega. Ka on kõikjal Eesti alal 17. sajandi teisel poolel hakatud lihtsamaid punasavikeraamilisi nõusid ning kahleid katma tumepruuni glasuuriga 16. sajandil ja 17. sajandi esimesel poolel rohkem levinud roheline ja kollase glasuuri asemel. Selles osas vastas Johann Rehni töökoja toodang üpris täpselt oma aja moele. Seni pole aga leitud lähedasi vasteid Johann Rehni kahli matriitsile, millel on ratsaniku kujutis, ja Uspenski kiriku papimaja eest 1993. aastal leitud kala kujutavale matriitsile.

Vaadeldava töökoja toodang esindab juba 15. sajandil Saksa aladelt Liivimaale levinud punasavikeraamiliste nõude valmistustraditsiooni viimast järku. Ilmselt on Johann Rehni töökojas tõenäoliselt kuni 1708. aastani valmistatud graapenite näol tegemist kõige hilisemate graapenitega Tartus. Näiteks 18. sajandi Tallinna kaupmeeste varaloendites graapeneid veel esineb, kuid üksnes metallnõuna (Suurmaa 2004: 105).

Johann Rehni töökoja asukoht kõrvalises kohas linnamüüri piirneval krundil on pottsepatöökodadele tüüpiline. Samamoodi keskaegse linna servas, vahetult linnamüüri ääres paiknesid nii Viljandi 13. sajandi pottsepatöökoda (vt Tvauri 1999; 2001) kui ka Tallinnas Olevimäel 13. sajandil tegutsenud oletatav pottsepatöökoda (suuline teade Erki Russowilt). Ka Soomes Turus leitud 16. sajandi lõpu ja 17. sajandi alguse pottsepatöökoja jäänused paiknesid omaaegse linna servas (Tulkki 2003: 219). Ka näiteks Reinimaa rohked

keraamikavalmistustöökodjad paiknesid enamasti linnaservas või isegi väljaspool linnu (Gaimster 1997: 47–48). Põhjuseks olid nii keraamika põletusel tekkiv õhusaaste ja tuleoht kui ka pottseppade suhteliselt madal sotsiaalne positsioon.

Huvitav on asjaolu, et Johann Rehni töökojast pärit valmistuspraak on Tartu linna kultuurkihis levinud sedavõrd suurel alal – tekkekohast kuni 300 m kaugusele. Vaevalt oleks pottsepp võinud oma rämpsu vedada naaber- ja kaugematele kruntidele. Valmistusjäädid levisid ilmselt pärast 1708. aastat. Tollal küüditati Tartu saksa kodanikud (Johann Rehn kaasa arvatud) Venemaale ning Tartu linn hävitati süstemaatiliselt. Pärast Põhjasõda, aastal 1753 valmis endise dominiiklaste kloostri kohale Uspenski vene õigeusu kirik. Ilmselt veeti kloostrihoonete lammutamise käigus ja uue kiriku vundamendisüvendite kaevamisel tekkinud ehitusrusu ning pinnast täiteks mitmele poole linna alal, sh väljapoole keskajal linnamüüriга piiratud ala (Kroonuaia tn 31 hoov).

Lühendid

AI – Tallinna Ülikooli Ajaloo Instituudi arheoloogilised kogud

Aj – Eesti Ajaloomuuseumi arheoloogiakogu

EAA – Eesti Ajalooarhiiv

ERM D – Eesti Rahva Muuseumi kultuurilooline kogu

HM – Läänemaa Muuseum

TMA – Tartu Linnamuuseumi arheoloogiakogu

TÜ – Tartu Ülikooli arheoloogiakogu

Käsikirjalised kaevamisaruanded

Piirits, Peeter 1998. Arheoloogilised kaevamised Tartus Ülikooli tn. 17 hoovis. Tartu. (Käsikiri Muinsuskaitseameti arhiivis.)

Tiirmaa, Udo, Romeo Metsallik 1996. Linnamüüri uuringud Magasini tn. 5 hoovil. Tartu. (Käsikiri Muinsuskaitseameti arhiivis.)

Tvauri, Andres 2005a. Aruanne arheoloogilisest järelevast vee- ja kanalisatsioonitrasside renoveerimisel Tartus Magasini tänaval 2005. aastal. Tartu. (Käsikiri Muinsuskaitseameti arhiivis.)

Tvauri, Andres 2005b. Arheoloogilised uuringud Tartu Uspenski apostliku õigeusu kirikus 2005. aastal. Tartu. (Käsikiri Muinsuskaitseameti arhiivis.)

Tvauri, Andres 2006. Arheoloogilised uuringud Tartus seoses Magasini 3 hoone keldritrepi ehitusega 2005. aasta detsembris. Tartu. (Käsikiri Muinsuskaitseameti arhiivis.)

Kirjandus

- Gaimster, David R. M. 1997. *German Stoneware 1200–1900. Archaeology and Cultural History*. London: British Museum Press.
- Kaplinski, Küllike 1995. *Tallinn – meistrite linn*. Tallinn: Koolibri.
- Kravtsevitš 1988 = Кравцевич А. К. Исследования в г. п. Гродненской области. – *Древности Лутвы и Белоруссии*. Вильнюс: Мокслас, 141–144.
- Mührenberg, Doris 2002. Das Handwerk in einer Hansestadt – Archäologische Befunde und Funde aus Lübeck. – *The Medieval Town in the Baltic: Hanseatic History and Archaeology, II. Proceedings of the third and fourth seminar, Tartu, Estonia 12th–13th June 1999 and 8th–10th June 2000*. Tartu: [Tartu Linnamuuseum], 83–98.
- Ose, Ieva 1996. *Podiņu krāsniņš Kurzemes un Zemgales pilīs 15. gs. beigās – 18. gs. sākums*. Rīga: Latvijas Vēstures institūts.
- Otto, Richard 1911. Ueber zwei in Dorpat gefundene steinerne Gebrauchsgegenstände des 16-ten und 17-ten Jahrhunderts. – *Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft. 1910*. Dorpat, 138–147.
- Piirimäe, Helmut 1983. Tartu käsitöösunfidi 17. sajandil. – *Etnograafiamuseumi aastaraamat XXXIII*. Tallinn: Valgus, 61–80.
- Pospieszna, Barbara 2004. Kafle piecowe z wieży przy kaplicy św. Wawrzyńca w Malborku. – *Archaeologia et historia urbana: pamięci Tadeusza Nawrołskiego*. Elbląg: Muzeum w Elblągu, 435–440.
- Russow, Erki 2005. Keraamika. – *Eesti kunsti ajalugu 2. 1520–1770*. [Tallinn]: Eesti Kunstiakadeemia, 198–206.
- Strauss, Konrad 1969. *Die Geschichte der Töpferzunft von Mittelalter bis zur Neuzeit und die Kunsttöpfereien in Alt-Livland (Estland und Lettland)*. Basel: P. H. Heitz.
- Suurmaa, Lauri 2004. Tallinna saksa kaupmeeste varaloendites inventeeritud laauja kööginõud kultuuriajaloo allikana 18. sajandil. – *Vana Tallinn XV (XIX)*. Tallinn: Estopol, 9–157.
- Trummal, Vilma 1970. Arheoloogilised kaevamised Tartu vanalinna territooriumil. – *Eesti NSV ajaloo küsimusi VI*. Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised. Viik 258: 3–32.
- Tulkki, Carita 2003. Oliko punasaviastioiden valmistus mahdollista uuden ajan alun Turussa? – *Kaupunkia pintaa syvemältä. Arkeologisia näkökulmia Turun historiaan*. Archaeologia Medii Aevi Finlandiae IX. [Turku]: Suomen keskiajan arkeologian seura, 207–222.
- Tvauri, Andres 1999. The medieval potter's kiln from the Old Town of Viljandi. – *Arheoloogilised välitööd Eestis 1998*. Tallinn: Muinsuskaitseinspeksioon, 89–95.
- Tvauri, Andres 2000. Pihkva pottsepad Viljandis ja Tartus 13. sajandil. – *Eesti Arheoloogiaajakiri. Estonian Journal of Archaeology* 4/1: 21–30.
- Tvauri, Andres 2001. Archaeological investigations in the Old Town of Viljandi, at 4 Pikk Street. – *Arheoloogilised välitööd Eestis 2000*. Tallinn: Muinsuskaitseinspeksioon, 103–107.

- Tvauri, Andres, Romeo Metsallik 2006. The production of the workshop of potter Johann Rehn of Tartu (ca 1684–1708). – *Eesti Arheoloogiaajakiri. Estonian Journal of Archaeology* 10/1: 24–60.
- Vunk, Aldur 1996. Pärnu 16. sajandi ahjukahlite tüpoloogiast ja valmistamise tehnoloogias. – *Stilus* 6. Eesti Arheoloogiaseltsi Teated, 37–42.
- Vunk, Aldur 2000. Mentaliteedi peegeldus Pärnu kahlileidudel. Linnaarheoloogia teoreetilisi aspekte. – *Eesti Arheoloogiaajakiri. Estonian Journal of Archaeology* 4/2: 151–174.

THE PRODUCTION OF THE WORKSHOP OF POTTER JOHANN REHN OF TARTU (CA 1684–1708)

Andres Tvauri
Romeo Metsallik

Summary

In the cultural layer of Estonian medieval and post-medieval towns, castles and villages, potsherds form the most numerous category of finds. Among the archaeological pottery of the 16th to 18th-century towns, redwares with tin glaze form the largest share. Redware vessels with tin glaze were produced in the whole Baltic Sea region. This fact makes it difficult to determine the place of their production, as tablewares from other region, often by no means different from local products, were imported to Livonia. The problem, how to date redware products from the 16th to 18th century more precisely, and how to distinguish imports from local production, has troubled the investigators for decades. The best way for determining the origin of pottery products is to find out a site of pottery production, and investigate production remains found from that site.

In Tartu, at the eastern side of Magasini Street, in the territory of the current Orthodox church of Dormition of the Theotokos (Uspenski), a potter Johann Rehn worked during the period between 1684 and 1708. In the summer of 1909, Richard Otto organized excavations here. The walls of workshop were unearthed, from inside of

which, a surplus of potter's clay and a lot of potsherds were collected. The most remarkable find, however, was a mould, used for the production of stove tiles with the depiction of a horseman (Fig. 2). On the back side of the mould, made of red clay, there exists the following text: JOHAN REHN anno 1684 FR BN d. 3. Majus.

The first archaeological investigations in the area of the potter's workshop after 1909 were conducted in 1993, when Romeo Metsallik directed archaeological supervision on the installation of a cable. The trench for the cable ran east of Magasini Street, parallel to the facade of the priest's house of the Church (Magasini Street 1), 7 metres south of it (Fig. 4). East of the line of the bordering fence of the church on the side of Magasini Street, in a 2-metre area, the trench crossed a layer of potsherds. 477 sherds of ceramic vessels were collected. 425, or the bulk of it, originate from redware vessels. In addition to these, 12 fragments of vessel lids, 19 fragments of pot-like stove tiles and 14 of plate tiles were collected. One redware mould for a stove tile, two fragments of a ceramic colander, two of roof tiles and a few unidentifiable ceramic fragments can be added. Only a part of ceramic fragments were collected during the excavations, as the deposit of potsherds continued on both sides of the trench, as well as underneath it. The find definitely belongs to ceramic waste formed during firing. Many overheated or even clinkered fragments prove it. There appear a lot of glaze faults on the sherds, e.g. the glaze has burnt black, or has bubbled. The vessels, the glaze of which has spilled over onto the break, have been broken in the kiln. There exist also fragments, the glaze of which has broken apart, as there have been ill-suited additions in the ceramic test. These fragments lack traces of usage. The fact that the vessels have been broken definitely in the kiln is further supported by the fact that of the 97 tripod pot feet found, 88 have separated from the vessel body at the joint. In the case of tripod pots broken during usage, the foot usually stays with a part of the vessel's wall. On top of that, the whole complex is extremely uniform both in its appearance, and the way of its production.

On the basis of two moulds, used for shaping stove tiles, and a lot of production debris, an overview can be obtained of the production of his workshop. The products of the workshop include redware pots with tin glaze, tripod pots and pans with a spout, lids, platters and

bowls with multicolour slip and tin glaze, clay colanders, pot-like stove tiles and plate tiles with brown glaze.

The products of the workshop of Johann Rehn followed, in general terms, rather accurately the fashion of the period. Only the moulds depicting a rider and a fish have so far not been matched with representative finished products.

The production of the workshop under consideration represents the last stage of the tradition of producing redware vessels, which had started in Germany and the Netherlands already during the 13th century, and had spread to Livonia during the 15th century at the latest. It is likely that the tripod pots, produced in the workshop of Johann Rehn until 1708, are the latest tripod pots produced in Tartu.

The location of the workshop of Johann Rehn – in a remote place next to the town wall – is rather typical to potters' workshops. Air pollution that inevitably forms during firing, the fire hazard caused by firing at high temperatures, as well as the considerably low social position of the potters can all be seen as reasons for such a situation.

The fact that production remains of the workshop of Johann Rehn have spread over considerably large areas – up to 300 metres from the place of production –, is rather unusual. The possibility that the potter could lay down his waste to neighbouring and even further parcels is highly unlikely. It seems plausible that production remains spread after the year 1708. In that year, the citizens of Tartu (including Johann Rehn) were deported to Russia, and the town of Tartu was systematically destroyed. After the Northern War, in 1753, the Russian Orthodox Church of the Dormition of the Theotokos was accomplished at the place of the former Dominican monastery. In all probability, the construction debris and soil, originating from the destruction of the ruins of the monastery, and the digging of the foundation pit for the new church was transported to various parts of the town as fill.

ПРОДУКЦИЯ ТАРТУСКОЙ ГОНЧАРНОЙ
МАСТЕРСКОЙ ИОАННА РЕНА
(ОКОЛО 1684–1708 ГГ.)

Андрес Тваури
Ромео Метсаллик

Резюме

Большую часть эстонской городской археологической керамики средневековья и новой эры составляет покрытая свинцовой глазурью красноглиняная керамика, которую изготовляли на территории всей Прибалтики. Определить их происхождение сложно, ибо на территории Ливонии распространялась и привозная посуда, которая часто не отличалась от продукции местных мастеров. Вопрос, на основе чего определить, к какому времени отнести такую керамику и как отделить импортную керамику от местной, стоит перед исследователями уже десятки лет.

В Тарту, с восточной стороны ул. Магазины, на территории современной Успенской православной церкви, в период между 1684–1708 гг. работала гончарная мастерская Иоганна Рена. Археолог-любитель Рихард Отто провел раскопки на территории Тартуской Успенской православной церкви в 1909 году. Были обнаружены стены сооружений гончарной мастерской, где были найдены запасы глины и большое количество кусков керамической посуды. Самой примечательной находкой была форма для изготовления изразцов с изображением всадника (рис. 2), на тыльной стороне которой была надпись: *Johann Rehn anno 1684 FR BN d. Majus*.

Первые (после 1909 г.) археологические исследования на территории гончарной мастерской Иоганна Рена были проведены в 1993 году, когда под руководством Ромео Метсаллика был осуществлен археологический надзор землекопных работ по проведению кабеля перед домом священника Успенской церкви. Кабельная трасса проходила восточнее ул. Магазины, в одном направлении с фасадом дома священника (ул. Магазины 1),

в 7 м. от дома с южной стороны (рис. 4). Раскоп, сделанный восточнее границы территории Успенской церкви, на расстоянии около 2 м проходил через слой керамических черепков. Было собрано всего 477 черепков керамической продукции, 425 из них относятся к красноглиняной посуде. Кроме того, было найдено черепков 12-ти крышек, 19-ти горшков и 14-ти изразцов, а также 1 форма для изготовления изразца, 2 куса глиняного решета и 2 куса черепицы. Названные образцы являются лишь частью археологической находки, т.к. куски керамики находились также за пределами и ниже слоя раскопа. Находки представляют собой бракованную продукцию, полученную при обжиге керамики. Об этом свидетельствуют обгоревшие или даже расплавленные черепки. На черепках обнаруживается много дефектов глазури, например, почернение глазури или воздушные пузыри. Посуда с глазурью, растекшейся к трещине, свидетельствует о том, что она разбилась при обжиге в печи. Имеются также черепки с глазурью, местами отошедшей от стенки, что происходит в результате использования неподходящих добавок. В дополнение ко всему, вся находка одинакова по внешнему виду и способу изготовления.

Две формы для изготовления изразцов и большое количество керамического производственного брака дают возможность получить представление о продукции гончарной мастерской Иоганна Рена. В мастерской изготавливали из красной глины горшки, грапены (горшки на трех ножках) с бугорком-рукояткой и сковородки, покрытые свинцовой глазурью; лотки и чашки, разукрашенные полихромным ангобом и свинцовой глазурью; крышки, керамические горшки, решета и коричневые изразцы. Большая часть продукции мастерской представляет собой образцы последней стадии традиции изготовления красноглиняной керамической посуды, начавшейся в Германии и Голландии в 13 в. и распространившейся не позднее 15 в. на территории Ливонии. Вероятно, грапены, изготовленные до 1708 г. в мастерской Иоганна Рена, являются последней подобной продукцией в Тарту.

Расположение мастерской Иоганна Рена в отдаленном месте рядом с городской стеной является типичной для гончарных мастерских того времени. Причиной такого местоположения

были как загрязнение воздуха и огнеопасность, возникающие при обжиге керамики, так и относительно низкая социальная позиция гончаров.

Интересно, что бракованная продукция мастерской Иоганна Рена в культурном слое Тарту распространена на большой площади – до 300 м. от места изготовления. Вряд ли гончар возил свой хлам на соседние или удаленные территории. Остатки продукции распространились, вероятно, после 1708 г. В то время многих горожан-немцев выслали в Россию, город систематически уничтожался. После Северной войны, в 1753 году на месте бывшего доминиканского монастыря была построена Успенская православная церковь. Вероятно, строительный мусор, возникший при разрушении монастыря и при копании углублений для фундамента церкви, был развезен в разные стороны, в т.ч. за пределы территории, огражденной в средневековье городской стеной.

